

ВЪЗРОЖДЕНСКА ДИДАКТИКА И РОБИНЗОНАДИ

ЛИЛЯНА МИНКОВА

На 20 февруари 1839 година Захари Зограф предава на Неофит Рилски молбата на жителите от град Карлово: „Ако е кабил да преведе Робинсона на нашия матерний язык, та да го наштампат они сос свое иждивение. . . защото, който го е чул некогаш на гречески, той си въздохнал и рекал, ах, не е ли кабил тая книга да ся преведе и на наш язык. . .“¹

А Неофит знаел, че Райно Попович вече е превел „Робинсона“. Нещо повече, в началото на същия месец авторът на „Българска граматика“ успял да редактира първата му част.

Но кой „Робинзон“ има предвид Захари Зограф? Дали романа на Даниел Дефо, или някоя от многобройните му преработки?

През 1719 г. излиза романът на Даниел Дефо за „Живота и необикновените, изумителни приключения на Робинзон Крузо, моряк, родом от Йорк. . .“² По-точно първият том, защото се появяват още два, които скоро престават да интересуват читателя³. Световна слава носи на автора първата част. На български тя излезе през 1989 г. по случай 270-годишнината от първото издание⁴. От 1849 до 1989 г. са публикувани само преработки. Затова е по-правомерно, струва ми се, да говорим по отношение на тези 140 години за българска рецепция на робинзоновската тема, а не на романа на Дефо. Поставеното през Възраждането начало на тази рецепция е тясно свързано с големите промени в материалното и духовното битие на българина, с формирането на книжовния език, появата на различни преводачески позиции, с увеличаването и постепенното диференциране на читателската публика. Тя заслужава по-внимателно проучване. Още повече, че определя до голяма степен и по-нататъшната съдба на робинзоновската тема у нас.

Четирима възрожденци: Райно Попович, Иван Богоров, Йоаким Груев и П. Р. Славейков са превели четири преработки на романа на Дефо. Факт, рядък през Възраждането, свидетелство за желанието „Робинзон“ да стигне до различни кръгове и възможно повече читатели, за увереността, че книгата е очаквана и полезна.

В отликите на преведените преработки ще се ориентираме по-лесно на фона на кратка характеристика на първообраза.

„Робинзон Крузо“ от Даниел Дефо е възпитателен приключенчески роман. Авторът иска да поучава, да въздейства. Просвещенец пуританин, той внушава норми на поведение, издига в ранг на високи добродетели качествата на утвърждаващия се буржоа.

¹ Цит. по: Шишманов, И. Нови студии из областта на българското Възраждане. — Сборник БАН, 21, 1926, с. 208.

² Defoe, D. The Life and strange surprising adventures of Robinsón Crusoe of York, mariner, who lived eight and twenty years, all alone in an un-inhabited Island on the Coast of America. . . , London, 1719.

³ Defoe, D. The farther adventures of Robinsón Crusoe. London, 1719; Defoe, D. Serious Reflections of Robinsón Crusoe. London, 1720.

⁴ Дефо, Д. Животът и приключенията на Робинзон Крузо. Преведе от английски Огняна Иванова. Отечество, С., 1989.

Книгата е наричана авантюрен роман с ръководна идея, Библия на буржоазията, буржоазен „Телемах“. Арнолд Хаузер я определя като социално-педагогическа, а за нейния герой казва:

„Робинзон Крузо, който разчита единствено на собствените си сили, но успява въпреки това да победи природата и да създаде от Нищото благополучие, сигурност, ред, закон и морал, е класически представител на третото съсловие. Историята на неговите приключения е химн на прилежанието, издръжливостта, изобретателността, на всепобеждаващия човешки разум, с една дума, на практическите буржоазни добродетели. . .“⁵

За да си възвърне поне част от загубените блага и удобства, Робинзон извървява пътя на човешката цивилизация. Пребиваването му на острова е сякаш нейна съкратена история. Пред очите на читателя ловецът се превръща в скотовъдец, земеделец и занаятчия. За калвиниста Дефо, писател от докапиталистическа Англия, работата е онази молитва, която най-лесно стига до ушите на бога. В романа той е опоектирал труда на своя герой, придал е на делничните му занимания неотразима привлекателност. При това неговият Робинзон не е изключителна личност, а обикновен човек със средни способности. Затова читателят лесно се идентифицира с него. Още от появата на „Робинзон Крузо“ този читател принадлежи най-често на третото съсловие. Книгата съвсем не е предназначена за претенциозна публика. Може би най-трудното в нея е психологическият ѝ аспект. Самотният корабкрушенец има време за самовглъбяване и размисъл. За да оцелее не само физически, но и психически, той има нужда от духовна храна. Намира я в Библията, която му носи вътрешно равновесие, упование в доброжелателността на Всевишния, вяра в Провидението. Дневникът на самотника отразява неговите колебания и съмнения, бавното постигане на философски поглед върху живота. С появата на Петкан Робинзон получава възможност да прояви своя хуманизъм и чувство за справедливост. При възникналите взаимоотношения между господар и слуга, дивак и цивилизован европеец, идолопоклонник и християнин, той устоява на изкушението да потиска и заповядва, полага усилия да направи Петкан равен на себе си. В края на книгата Робинзон се проявява и като мъдър държавник. Неговите поданици живеят според просвещенческите принципи за равенство пред закона, веротърпимост и братска взаимопомощ.

Първите читатели на романа са привлечени от наниза интересни приключения. Целта на първите подражатели е да измислят нови авантюри за своите швейцарски, долносаксонски, италиански и пр. Робинзони. Такива подражания Херман Улрих, изследовател на литературната съдба на романа на Дефо, нарича псевдоробинзониади⁶. С течение на времето критика, подражатели и читатели вникват във възпитателната и художествената стойност на творбата. Педагозите са привлечени най-вече от т. нар. островен епизод, заемащ по-голямата част от първия том.

Смисълът на островния епизод е блестящо анализиран от Жан-Жак Русо в книга трета на „Емил или за възпитанието“. Френският философ е категоричен, че възпитателно въздействие има само частта от корабкрушението до завръщането на Робинзон в Европа. Сам на безлюдния остров, той доказва на какво е способен човекът, даже когато разчита единствено на силата на своя ум и двете си ръце. Русо смята, че Дефо е сгрешил, като е дал на Робинзон възможност да спаси от кораба оръжие и сечива. Това нарушава, тъй да се каже, чистотата на експеримента. За френския философ природоцелесъобразният живот на острова, където отпада всичко излишно, на което робува цивилизацията, има идиличен характер. За разлика от Дефо той възприема острова като убежище, а не като място на безрадостно изгнание. Педагогът Русо обръща внимание и на обширния обем от знания в областта на географията, зоологията, ботаниката, мореплаването и т. н., които се придобиват неусетно чрез книгата на Дефо. Той разчита на естествения стремеж на детето към подражание, когато иска неговият

⁵ Hauser, A. Sozialgeschichte der Kunst und Literatur. Band II. München, 1958, S. 49.

⁶ Ullrich, H. Defoes Robinson Crusoe. Die Geschichte eines Weltbuches. Leipzig, 1924.

Емил да се вживее в съдбата на героя, заедно с него да мисли, да търси и намира верните решения, да работи с ума и ръцете си.

Както пише Хорст Брунер, след анализа на Русо „Робинзон престава да бъде онова, което е бил по време на Дефо, образът вече е втъкан в нови педагогически и психологически проблеми, претворен е в първообраз, който може да бъде творчески използван“⁷.

Прочитът на Русо дава тласък за появата на преработки, в които централен е островният епизод и които Улрих нарича същински робинзонади. Сред тях особено широка популярност придобива тази на немския педагог и детски писател Йоахим Хайнрих Кампе (1746—1818). Именно неговият „Робинзон младши“, излязъл в Хамбург през 1779 г., т. е. 60 години след първообраза, заема централно място в проникването на робинзоновската тема в българските земи през Възраждането.

Към книгата на Кампе отвеждат три от преведените на български „Робинзони“:

1) Останалият в ръкопис, започнат през 1835 и завършен през 1841 г. превод на Райно Попович⁸.

2) „Чюдосиите на Робенсина Крусо.“ Побългарени от И. Андреев. Цариград, 1849. 202 с.

3) „Робинзон. Скратена приказка за деца.“ Превод от Йоаким Груев. Белград, 1858. 23 с.

4) „Робинзон на островът си. Приказка твърде нравоучителна. Преведена и издадена от П. Р. Славейков за употребление в училищата.“ Цариград, 1869. 144 с.

Само четвъртият превод е направен по адаптиран за деца съкратен вариант на „Робинзон Крузо“ от Даниел Дефо.

Трима от българските преводачи са подчертали в заглавието, че книгата е за деца и юноши. Нито един не е посочил името на автора. Една от причините всички, излезли през Възраждането преводи, в чието заглавие фигурира името Робинзон, да са приписани на Д. Дефо.

Освен „Робинзон младши“ още една книга на Й. Х. Кампе, „Нравоучение за децата“, излиза на български без името на автора⁹. Единствен Пандели Кисимов, който превежда „Колумб“ и „Кортес“ — първите две части от приключенско-дидактичната трилогия на Кампе „Откритието на Америка“, не само е посочил името му, но в предговора е подчертал, че това е авторът на прочутия „Робинзон“¹⁰.

Назован или анонимен, Кампе присъства осезаемо в преводната литература на Българското възраждане, въздейства на читатели и слушатели като умел популяризатор на идеите на Просвещението. Затова няма да са излишни няколко думи за него.

Последовател на Лок и Русо, Кампе е изтъкнат представител на онова течение в немската педагогика от края на XVIII в., което носи името филантропизъм. Негова първостепенна задача е да възпитава подрастващото поколение, да го въоръжава с идеи в борбата му с феодализма.

Кампе е автор на поредица от преведени на много езици пособия, подчинени на цялостна програма и предназначени за възпитаването на деца от 6 до 16-годишна възраст. Неговите „Нов Буквар и Читанка“, „Малък катехизис за деца“, „Нравоучение за децата“, „Теофрон или свети на опитен мъж към неопитната младеж“ и „Башински съвети за моята дъщеря“ дават в ръцете на учители и деца от първото букварче до напътствията за юноши и девойки пред прага на самостоятелния живот. В редица западно-

⁷ В r u n n e r, H. Kinderbuch und Idylle, Rousseau und die Rezeption des Robinson Crusoe im 18. Jahrhundert. Jahrbuch der Jean-Paul Gesellschaft. 2. Jg., München, 1967, S. 86.

⁸ Младото Робинсона случаи, сочинени убо на германски язык, преведени же на простогречески от Констандина Димитриева Бела, нине же от гречески на болгарски преведена от Райна Поповича и в ползу юношества на свет издани в две части. Ръкописен отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“, ръкописи № 388 и 389.

⁹ Нравоучение за децата. Превел и издал С. И. Радулов. Одеса, 1853. Второто и третото издание са отпечатани в Болград съответно през 1866 и 1871 г.

¹⁰ Откритието на Америка. Книга забавителна и полезна за секого. Из съчиненията на И. Е. Кампе. Преведена на български от П. Кисимова. Част I, 1875, част II, 1876.

европейски страни, в Русия и на Балканския полуостров изключително разпространение има „Нравоучение за децата“. В „Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806—1878“ от д-р Маню Стоянов, книгата е приписана на френската детска писателка Мари Льопренс дьо Бомон. Авторството на дьо Бомон е приел, макар и с известни съмнения, Н. Аретов в статията си „Интересът към творчеството на Мари Льопренс дьо Бомон в България през Възраждането“¹¹. А възгледите на френската възпитателка в домовете на богати католически семейства са коренно различни от тези на Кампе, който възразява решително срещу използването на приказки за възпитанието на децата.

В „Нравоучението“ в четири вечерни разговора мъдър старец обяснява на събралите се край него деца задълженията на човека към себе си и своето семейство, към обществото и държавата. В духа на антропоцентристката философия на Просвещението се утвърждава правото на човека на земно щастие, проповядват се основите на естествената религия, насаждат се добродетелите на образцовия гражданин: трудолюбие, предприемчивост, упоритост, честност, готовност да се помогне на ближния в т. н. Същите, които отличават и героите на „Робинзон младши“ и „Откритието на Америка“. В „Нравоучението“ достъпно за децата е обяснена същността на обществения договор (по Русо), очертан е идеалът на една правова държава. От книгата лъха оптимизъм, увереност, че съдбата на всеки човек и народ е в собствените му ръце. Нещо особено привлекателно за българския читател. Едно от най-големите достойнства на „Нравоучение за децата“ е майсторството, с което са изложени поученията: увлекателно, живо, със сполучливи, близки за малките читатели сравнения и примери. С разказчетата, илюстриращи наставленията, книгата е за българския читател преход от абстрактната дидактика (например у Франческо Соаве, Силвио Пелико и други, преведани по същото време просвещенци) към дидактичната художествена (много често детска) преводна литература.

Илия Рашков Блъсков е оставил чудесно свидетелство за това, как е използвал книгата на немския педагог, за да внушава на възрастните ползата от учението. Като младо даскалче в село Айдемир той ходел по Коледа на гости, понесъл под мишница „Българското евангелие“, „Нравоучението“ и „Мъдрост доброго Рихарда“.

„В дома на дядо Еньо — спомня си Блъсков — . . . извадих и „Нравоучението“ Радулово. Прочетох от началото за работеното ръчно и работеното умствено и че човек, за да бъде здрав, да си има добър поминък, трябва да работи с ръце, а за да бъде разумен, трябва да работи с ума си, т. е. да се учи.“¹²

Творчеството на Кампе (както и на друг немски просвещенец — Хайнрих Чоке) прониква в българските земи в две свои разновидности — абстрактно-дидактична и повествователно-дидактична, при това с първата най-често преди, а с втората — след Кримската война. Факт много показателен за тенденциите в литературния живот и формирането на читателска публика.

Сред книгите на Кампе най-широка популярност придобива „Робинзон младши“. Както пише с гордост самият автор, тя става известна „от Москва до Кадикс“. Преведена е на повече от 30 езика, има десетки преработки и няколко подражания. (За преводите на български не се споменава в нито едно чуждестранно изследване за Кампе.) В Германия известно време тиражите на „Робинзон младши“ съперничат с тези на Библията и на Фенелоновия „Телемах“. Заслугата, бихме казали днес, е все пак на Дефо. На такова твърдение би липсвал историзъм. Защото на Кампе дължим преработка, която особено добре отговаря на осъществяваната в световен мащаб рецепция на „Робинзон Крузо“ чрез адаптации за деца.

Йоахим Хайнрих Кампе преработва „Робинзон Крузо“, като се ръководи от социалните реалности в Германия и от принципите на филантропизма. Неговата немска преработка се оказва по ред причини от културно-исторически и национално-

¹¹ Аретов, Н. Интересът към творчеството на Мари Льопренс дьо Бомон в България през Възраждането. — Литературна мисъл, кн. 7, 1988, 100—113.

¹² Блъсков, И. Спомени. С., 1976, с. 36.

психологически характер, особено подходяща за възраждащите се страни на Балканския полуостров. Начинът, по който Кампе се е съобразил с хоризонта на очакване на своите читатели, е спестил усилията на онези, които биха се заловили да „побългарят“, „посърбчат“ или „погрчат“ романа на Дефо. Впрочем, ако не беше преработката на немския писател, трябва да предположим, че преводачите щяха да се обърнат към друга от съществуващите адаптации. Защото през XIX век те не са разчитали на читатели за издаден пълен текст на „Робинзон Крузо“ от Даниел Дефо.

Опирам се предимно на монографията на Райнхард Стах „Робинзон младши като педагого-дидактичен модел на филантропските възпитателни идеи“¹³, за да изреда най-съществените отлики между първообраза и преработката на Кампе. Целенасочено и последователно немският писател е правил съкращения, прегрупираше и материала, слагал е нови акценти. Следвайки Русо, той е лишил Робинзон от възможността да спаси нещо от потъващия кораб. Свел е до минимум разказите за перипетии на героя, предшествуващи коработрушението. Отстранил е всичко, което би попречило той да стане за малките читатели и слушатели пример за следване: участието му в търговията с роби, предателството му спрямо момчето Ксърби. В края на книгата героят на Дефо тръгва да търси нови приключения, а Петкан бива убит от свой съплеменник. У Кампе двамата заживяват мирно в Хамбург, полезни със занаятчийския си труд за себе си и за обществото. Героят на Дефо чете Библията, този на Кампе си спомня родителските наставления и религиозните песнички от детството.

Една от основните цели на Кампе е да направи от своя „Робинзон младши“ настолна книга за учители. Затова е преразказал романа на английския писател така, че възпитателят да има много поводи за съобразени с детската възраст нравовъчения, формиращи добродетели и богобоязвени чувства. Ако читателят на Дефо викива сам в онова, което му разказва за себе си героят, Кампе е подчинил повествованието на добре помислен сценарий. В „Робинзон младши“ тридесет и една вечери бащата на патриархално семейство от град Хамбург разказва за патилата на момчето, напуснало дома си без родителски благослов. Разказът му е начесто прекъсван от въпросите на децата (пет момчета и едно момиче), от обясненията на възрастните (освен бащата и майката, двама приятели на семейството). Читателят следи не само робинзонадата, но и рамковия разказ. Идиличното, изпълнено със съзидателен труд и скромни радости ежедневие на стоворното хамбургско семейство, е напълно по вкуса на възхваляващата своята *aurea mediocritas* немска буржоазия.

Разказа от първо лице в „Робинзон Крузо“ Кампе е заменил с диалога като предпочитана от филантропистите сократична форма. Намираме го и в „Нравовъчение за децата“, и в „Откритието на Америка“. На българския читател диалогът в дидактичното четиво е добре познат от оригинални и преводни съчинения, най-вече от първата половина на XIX век. Трябва да кажем, че у Кампе той звучи твърде естествено, защото педагогът е записвал репликите на децата, на които е чел книгата на Дефо. На свой ред така добре известният на българина от Възраждането Христофор Шмид е чел на своите ученици Кампевия „Робинзон младши“.

Диалогът дава възможност всяка постъпка на героя да се коментира и преценява, като се подтикват децата към самостоятелно мислене и навик да отстояват мненията си. Чрез диалога се проверява дали са усвоили познанията, които дава „Робинзон младши“. Особено важен е той за Кампе като начин да се извличат непрекъснато от разказаното морални постулати. Разбира се, всички тези прекъсвания и назидания нарушават въздействието на едно цялостно повествование. С течение на времето те се възприемат все по-определено като нещо излишно и досадно. Но както за учениците по времето на Кампе, така и за българските читатели от първата половина на XIX век и диалогът, и поученията са все още нещо обичайно. Ако беше издаден преводът на Райно Попович „Робинзон младши“, би могъл да е за учители и ученици една от

¹³ Stach, R. *Robinson der Jüngere als pädagogisch-didaktisches Modell des philanthropischen Erziehungsdenkens. Studie zu einem klassischen Kinderbuch.* A. Henn Verlag, Ratingen, 1970.

първите книги, съчетаващи полезното с приятното. Защото Кампе я е писал със съзнанието, че ... детските сърца се отварят най-широко за всичко полезно, когато то им доставя удоволствие¹⁴ — нещо, което все по-добре разбират и българските учители, от чийто среди са и повечето от възрожденските ни преводачи.

В заключение нека още веднъж да подчертаем, че въпреки продиктуваните от ред съображения промени, в „Робинзон младши“ — по думите на Анелизе Хьолдер — „продължават да присъствуват, както и в „Робинзон Крузо“ — трите основни принципа на Просвещението: рационален деизъм, оптимален утилитаризъм и хуманизъм.“¹⁵

Една от първите детски книги в световната литература, ярък пример за просвещенческо педагогическо мислене, „Робинзон младши“ привлича, от поевата си до днес, вниманието на педагози, литературоведи, философи и социолози. За книгата са написани дисертации, монографии, студии, многобройни статии. Подобаващо място ѝ е отделено в изследванията върху цялостното творчество на Кампе, в истории на детската литература, истории на педагогиката¹⁶.

У нас Надежда Андреева първа писа за българския превод на книга от Й. Х. Кампе — „Откритието на Америка“¹⁷. Афродита Алексиева уточни, че той е направен от гръцки и очерта обема и характера на намесата на Пандели Кисимов в текста. На Алексиева дължим и върнатата атрибуция на „Робинзон младши“, както и първия анализ на превода на Райно Попович. Пак тя характеризира и направения от П. Р. Славеиков от гръцки превод на адаптация на „Робинзон Крузо“ от Дефо¹⁸.

В статията на Николай Аретов „Рецепцията на „Робинзон Крузо“ в България през Възраждането“¹⁹ заедно с интересни наблюдения върху отлики и прилики между преведените през Възраждането на български „Робинзони“, намираме и немалко неточности и недоразумения. Те произтичат от това, че авторът не е запознат с изследванията върху творчеството на Кампе и не разглежда „Робинзон младши“ като самостоятелно произведение. Затова Аретов често се губи в догадки за известни неща. Тъй като не взема предвид прочита на Русо, обяснява, да речем, ограничаването у Кампе на повествованието с островния епизод, с ... идеята, че една литературна творба може да се изгради върху максимално прости събития. ...²⁰ Неуместна е и успоредницата, която той прави между рамковия разказ в „Робинзон младши“ и този в „Хиляда и една нощ“. Прав е Аретов, когато възразява срещу прибързаното ми твърдение за Богоровия превод, че е поългаряване, направено от гръцки. Но напразно спори той със Стоян Новакович, защото сръбският възроденец добре знае, че до 1867 г. в неговата страна е имало наистина само един превод на „Робинзон Крузо“. Останалите са на „Робинзон младши“. Някои други неточности стават ясни от фактите, които излагам.

Първи Райно Попович започва през 1835 година и завършва през 1841 година превода си от гръцки на „Робинзон младши“ от Й. Х. Кампе. Окончателният препис е

¹⁴ Campe, H. Robinson der Jüngere. Ein Lesebuch für Kinder. 29. Auflage, Braunschweig, 1839, S. III.

¹⁵ Hölder, Anneliese. Das Abenteuerbuch im Spiegel der männlichen Reifezeit. Ratingen, 1966, S. 87.

¹⁶ Cassirer, E. Die Philosophie der Aufklärung, 3. Auflage, Tübingen, 1973; Arnold, K. J. H. Campe als Jugendschriftsteller. Leipzig, 1905; Moog, W. Geschichte der Pädagogik. Band 3, Leipzig, 1933; Köberle, S. Jugendliteratur zur Zeit der Aufklärung. Weinheim, 1972; Fertig, L. Campes politische Erziehung. Eine Einführung in die Pädagogik der Aufklärung. Darmstadt, 1974; Ulrich, H. Kindheit und Jugend im Werk von J. H. Campe, Neue Sammlung, Heft 5, 1975; Jansen, M. Religionsunterricht und Sittenlehre philanthropistischer Pädagogen. Duisburg, 1978; Kolbach, F. J. H. Campe in Ungarn. — In: Vermittlung und Rezeption. Beiträge zu den geistesgeschichtlichen Berührungen in der Aufklärungszeit, Bd. II, Herausgegeben von Bodo Fehlig. Frankfurt am Main, 1987, 65—79.

Това е част от литературата за Кампе, предимно от по-ново време.
¹⁷ Андреева, Н. Немската научна литература в България през Възраждането. — Годишник на ВИТИЗ „Кр. Сарафов“, 15, 1975.

¹⁸ Алексиева, А. Преводната проза от гръцки през Възраждането. София, 1987.

¹⁹ Аретов, Н. Рецепцията на „Робинзон Крузо“ в България през Възраждането. — Сравнително литературознание, кн. 6, 1985, 12—28.

²⁰ Пак там, с. 16.

датиран 1857 г. Книгата изправя нашия елинист пред сериозни трудности. Очевидно по-малко при тълкуването на гръцкия текст, отколкото при претворяването му на български. Изпитал нужда от редактор, Попович се надява да го намери в лицето на Гаврил Кръстевич. Отпътуването на бившия му ученик за Франция го обезкуражава. В писмо от Париж от 1/12 октомври 1838 г. Кръстевич успокоява даскал Райно, убеждава го, че с редактирането си е могъл да допринесе само „... или за благозвучието и гладкостта на езика, или за правописа...“.

„Винаги си спомняйте — продължава Кръстевич, — че пишете за прост и необразован народ с цел да ви разбира (защото иначе е излишен преводът) и се старайте да излагате своите изрази по такъв начин, че да не остава между тях нещо неясно, нито нещо съмнително и читателят, като чете, да се наслаждава. Това е преводаческото правило, на което ме научихте, което прилагам и с което всички добри преводачи си служат, особено французите. Лекост, яснота, чистота, благозвучие. Ето чертите на изящния и красив стил.“²¹

В писмата си Кръстевич често ще се осведомява за съдбата на превода. От тях разбираме, че на Райно Попович той е праснал на два пъти, в първа и в подобрена редакция, свои преводи на съдържащите се в книгата стихове. Правил му е справки.

Въпреки насърченията на Кръстевич Райно Попович се обръща към Неофит Рилски с молба да прегледа превода му, който в началото на 1839 г. вече е готов.

Още на 8 февруари Неофит връща изпратената му първа част. Тъй като Попович е използвал първото издание на превода на Белиу от 1792 г., настоятелно го съветва да се съобрази със значително подобреното второ издание от 1819 г. Попович го е направил и това му е отнело много време. Конкретните си бележки Неофит е пратил на преводача в отделна тетрадка. Ако разполагаме с нея, щяхме да имаме рядко свидетелство за редакторска работа от края на тридесетте години на XIX век. Сега за насоките на Неофитовата работа можем да съдим по няколко негови писма до Райно Попович. В тях особено често се посочват последници на интерференция между българския и гръцкия: калкиране на гръцко словообразуване и граматични форми, подвеждане по гръцкия синтаксис. След като изрежда места, предизвикали несъгласието му, редакторът подсказва на преводача, че „... ако ги попреообрънати и посообразите с общият български език, ще стане превода ви сладостен и приятен всякому българину...“²²

В предговора си към „Младого Робинсона случай“ Попович уверява, че е приел съвсем уместните поправки на Неофит, човек, който „Весма голямо и добро привнукуване има и в греческия, славенския и българският език, и праведно и изкусно разсуждение...“²³

В „Робинзон младши“ делничната епопея на героя е антропологично обусловена и разбираема за хората навсякъде по света. Разказът за това, как Робинзон си строи колиба, зида пещ, оре и сее, гледжосва гърнета, не съдържа нищо непознато за българина от първата половина на XIX век. Тук за преводача особени трудности няма. Те възникват, когато трябва да се предадат описанията на екзотичната фауна и флора на Канарските острови, обичаните на туземците. Ежедневието на Робинзон в противоборство с природата е „свое“, но целият декор е „чужд“. Попович прибъгва към калки, заемки, сложени в скоби турски съответствия, описания, бележки под линия. В резултат лексиката му става много разнородна, но на ранен стадий на формирането на книжовен език това е естествено. При това усилията на Попович са насочени и към обогатяване на лексиката, за да могат да се назоват непознати на българина предмети и явления, и към попълването ѝ с абстрактна лексика, за да бъдат описани душевните състояния на героя и изразени религиозните напътствия на възрастните към децата. Попович си дава ясна сметка, колко трудно е всичко това, когато пише в предговора

²¹ Снегаров, И. Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959, с. 143.

²² Томова, Д. и К. Стоилова. Писма на Неофит Рилски до Райно Попович. — Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“, Т. XVIII (XXIV), София, 1983, с. 335.

²³ Попович, Р. Към читателят. Ръкопис № 388, IX—X.

към „Христоитията“ на Антоний Мелиса, че не е възможно отведнъж да „...управим тойзи език и да го възвишим на най-горнята степен“²⁴. Така е формулирал преводачът осъзнатата цел на възрожденските ни книжовници: създаването на богат, гъвкав български литературен език, способен да изразява не само делничното, но и възвишеното, не само предметното, но и духовното.

Творбите на чуждестранни автори обогатяват духовния живот на българина от Възраждането. Те носят нови идеи и форми. При превода им особено остро се чувствува недостатъчната многофункционалност на формиращия се български литературен език. Обогаждането на култура и език са взаимно обусловени. В преводите от времето на Възраждането тази взаимозависимост се проследява и с просто око, но е изследвана предимно на граматично, а не на стилистично равнище.

Когато Неофит Рилски нарича в цитираното вече писмо превода на Райно Попович „весма добър“, а редакцията на вестник „Век“ пише, че той е „точен, гладък, често красноречив“, тук има не само известно снизхождение и желание българският читател да получи чудесния „Робинзон“. Оценен е един принос в създаването на книжовния език. Навярно е пресилено твърдението на Цветана Македонска, че Райно Попович е не само преводач, но и един от нашите първи художници на словото. Но ред нейни наблюдения върху езика на „Христоитията“ доказват приноса му за обогатяването на изразните средства на книжовния език. Посочено е например създаването на „... фразеологични съчетания, при които ясно се долавя смесването на народна и книжна лексика. Може да се предполага — продължава Македонска, — че това, от една страна, е ставало неусетно, но, от друга страна, може би това са преднамерените усилия за свързване, за сродяване на народна и книжна лексика и фразеология при оформянето на новобългарския литературен език.“²⁵

Както и да ни звучи днес преводът на „Робинзон младши“, можем ли да кажем, че стилистичната позиция на Райно Попович е нулева²⁶? Тоест, че той изобщо не се издига над равнището на тематичната еквивалентност до постигната в една или друга степен стилистична еквивалентност? При липсата на една „Историческа стилистика на българския език“ да се отговори е повече от трудно. Мога само да се опитам да изкажа някои предположения, опрени върху изследвания на историята на книжовния език, съпоставяне с преводи от същото време, или просто на усет.

Двете изисквания на съвременниците на Попович: за яснота и за сладост, са загриженост както за комуникативността на превода, така и за стилистични достойнства. При преводи от език-посредник се има предвид, разбира се, не съответствие между стилистиката на оригинала и тази на превода. Става дума за единен (без диалектни различия) и богат на изразни средства, т. е. многофункционален български език.

Всички, които са дали оценка на работата на Попович, са хора, владеещи гръцки език и чели превода на К. Белиу. А в него, трябва да предположим, се е долавяла разликата между езика, на който е разказано за разнообразната дейност на Робинзон на острова и онзи, на който се говори за минутите на душевен смут у героя, за упование му в Бога. Стилистичното оразличаване на тези два пласта е налице в превода на Райно Попович. Личи търсенето на лексикални съответствия за единия и за другия. За втория той черпи най-често от църковнославянската лексика. Струва ми се логично да се види един първи етап на стилистично обогатяване на езика на макроравнище. Усилията са насочени към оразличаването на обширни, повече или по-малко еднородни пластове. Постепенно се върви към по-диференцирана стилистика, която става възможна с натрупването на изразни средства на различни равнища. Заслугите на Райно Попович, свързани най-вече с лексиката и фразеологията, със спояването на народните и книжните елементи, можем да отнесем навярно именно към тази първа фаза.

²⁴ Предговор на Р. Попович към „Христоития или благонаравие...“. Будим, 1837, с. 13.
²⁵ Македонска, Ц. Лексико-фразеологични особености в „Христоитията“ на Райно Попович. — Български език, XV, кн. 1, 1965, с. 38.

²⁶ Използвам терминологията, предложена от колектив словашки учени начело с Антон Попович в: Original. Preklad. Interpretacna terminologia. Bratislava, 1983.

Различията между Иван Богоров и Райно Попович започват още с избора на текста. Издателят на „Български орел“ се е спрял не на пълното издание на „Робинзон младши“, а на съвсем определен тип преработка на книгата на Й. Х. Кампе.

„Робинзон младши“ е плод на филантропистка дидактика. Когато в педагогиката навлизат нови идеи, той престава да служи на учителството. С течение на времето целият рамков разказ и диалогът започват да се възприемат като излишни и досадни. И въпреки че книгата продължава да се преиздава в първоначалния ѝ вид, появяват се все повече преработки, от които възпитателният сценарий е отстранен. Това приближава, разбира се, новият вариант към първообраза, към романа на Дефо. Особено някои преработки, които са правени „по Дефо и Кампе“. Затова и заглавието им често е не „Робинзон младши“, а „Робинзон Крузо“. Но и в тях намесата на немския писател продължава ясно да се усеща. Диалогът се заменя не с разказ от първо, а от трето лице, не се възстановяват съкращенията, остават си, макар и по-умерени, поученията на педагога Кампе. На героя не се възвръщат онези индивидуални черти, които му е отнело парадигматизирането на образа в „Робинзон младши“. Книгата си остава различна от романа на Дефо. Тя се превръща — и за българската ѝ рецепция това е особено важно — в анонимна народна книга. И тъкмо такава е превел Иван Богоров. Допълнителна отлика се съдържа тук в първите шестнадесет страници. Сега героят е англичанин, без да бъде Робинзон на Дефо. Той е роден в Екстър, през Плимът тръгва с приятеля си за Амстердам, оттам продължава за Гвинея. От страница седемнадесета повествованието следва Кампе с посочените по-горе промени.

Ред въпроси поставя езикът на Богоров. Най-характерно за преводаческата му позиция е желанието чрез активно словотворчество и умело използване възможностите на българския синтаксис да се претвори чуждестранният текст в чист български. Възниква въпросът само пурист ли е искал да бъде Богоров, или си е поставял и стилистични цели.

Още през 1971 г. проф. Любомир Андрейчин подчертава, че: „Особено внимание заслужава синтаксисът на Богоров. В него, от една страна, се забелязват множество особености на народната реч и народния говор на Богоров, а от друга страна — редица особености от книжен произход, които обогатяват нашия книжовен синтаксис по примера на други литературни езици“. И в заключение: „В неговия език наистина се крие интересен материал за развитието на книжовния ни език, а също така и данни за стила на автора.“²⁷

В няколко проучвания на Богоровия синтаксис, в които голяма част от примерите са из „Чюдосите на Робенсина Крусо“, Мария Деянова посочва, че у възрожденския писател намираме „... Всички типове подчинени обстоятелствени изречения, които намираме в съвременния български книжовен език“. И още, че „... у Богоров има голяма раздвиженост в постройката на сложното съставно изречение“. Силното развитие на хипотаксиса у Богоров, заслугите му за обогатяване на езика с по-сложни изразни средства, води Деянова до заключението, че предстояща задача е проучването на ролята на тези характерни за синтаксиса на Богоров черти „... с оглед на стилистичните похвати на публициста и белетриста Богоров“²⁸. Трябва да добавим — и на преводача Богоров. Неговият принос за утвърждаването на хипотаксиса ми се струва особено важен на фона на често преобладаващия както в преводната, така и в оригиналната възрожденска литература паратаксис.

Още един въпрос — във връзка с Богоровото словотворчество. Защото едва ли е уместно тъкмо неговият опит да бъде подминат с обичайната насмешка към човек, който си е поставил неизпълнима цел. В търсенията на възрожденските преводачи не-

²⁷ Андрейчин, Л. Към по-пълно проучване езика на Иван Богоров. — Български език, XXI, кн. 1, с. 6.

²⁸ Деянова, М. Относителното подчинение в езика на Иван Богоров. — Български език, г. XXXVII, кн. 6, 1987, с. 486; Деянова, М. Наблюдения над синтаксиса на Иван Богоров. — Български език, кн. 5, 1987.

винаги е важен само резултатът, важна е също избраната насока, нейната перспективност.

На опит за известни паралели ме наведе изследването на известния чешки литературовед Феликс Водичка за Юнгмановия превод на „Атала“ от Шатобриян. Една от констатациите на автора е, че редица Юнгманови неологизми са създадени като стилистични синоними за съществуващи в езика думи. Целта е създаването на нов чешки литературен език, на който ще могат да се творят произведения на „високата“ литература. Изследователят сочи, че материал за тях Юнгман черпи най-често от старочешката проза и затова те имат необикновено архаичен оттенък. Водичка установява още, че в превода не са търсени стилистични съответствия за особеностите на оригинала. Така пасажи от „Атала“, които от гледна точка на френския език са стилистично неутрални, Юнгман е предал със стилистично обогатена от гледна точка на създавания от него чешки литературен език, лексика. В превода си на „Атала“ той реализира своята теория за същността на „поетичния“ език (става дума за „поетичен“ език на прозата!), който носи повече от прозаичния и свързва с една представа множество странични, тежнее към образност и крайната му цел е необичайното и възвишеното²⁹.

При всички различия между езиковата и литературната ситуации в Чехия и в България има основание, струва ми се, да съзрем и нещо общо между задачите, които са стояли пред Юнгман и пред Богоров. Предстояща задача е да се докаже дали българският възрожденец също е създавал стилистични синоними. Показателно е във всеки случай, че се споставят трима писатели, свързани с Просвещението в своите страни и трима пуристи: Кампе, Юнгман, Богоров.

Днес изследователите се питат защо Богоров е определил превода си като побългаряване. В него не са заменени с български нито имената на героите, нито географски названия, няма съобразяване с български светоглед, бит, нрави. Дали Богоров е имал предвид своя сериозна намеса, намерила израз в съкращения, или в контаминиране на два текста, трудно можем да кажем. Едно е ясно — за него побългаряването не се свежда до съдържанието, което по традиция влагаме в това понятие: актуализация, адаптация, локализация. Струва ми се, че за преводача на „Чюдосиите на Робенсина Крусо“ с неговата така ярко изявена словотворческа дейност побългаряване е означавало преди всичко претворяването на чуждоезичния текст на чист, народен, богат български език. Доказателство за успеха му е, че в превода има много малко места, по които да се съди от какъв език е направен. Транскрипции като Олландия, Инглитерра, някои моменти в словоредата (веселбата го направи да забрави; правеше го да въздиша) подсказва, че е превеждал от френски. Не е изключено да е имал пред себе си и руски текст.

С Богоровите „Чюдосии“ може да се илюстрира тълкуването, което Боян Ничев дава на превода-адаптация³⁰. С уточнението, че става дума за превод от език-посредник. А формите и степените на побългаряване ще се окажат несъмнено много повече от онези, с които сме свикнали да боравим.

Преводът на Петко Рачов Славейков е наистина най-четивният сред възрожденските „Робинзони“. А. Алексиева е установила, че е направен по гръцкия на Андреу Коромела³¹. А той от своя страна по френска преработка на романа на Дефо³². Преводът е изчистен от гърцизми, обичайното за Възраждането поставяне на турски съответствия в скоби не е много често. И в словотворчеството си Славейков е умерен. Когато иронизира Богоров за ревностното коване на нови думи, той знае, че тъкмо чувството за ярка осигурява четивността на превода. Същността на тази позиция на

²⁹ V o d i č k a, F. Jungmanns Übersetzung von Chateaubriands Atala. — In: Die Struktur der literarischen Entwicklung. München, 1976, 227—305.

³⁰ Ничев, Б. Основи на сравнителното литературознание. С., 1986, с. 96.

³¹ Алексиева, А. Преводната проза от гръцки през Възраждането. С. 1987, 203—204.

³² Твърде вероятно е това да е: Robinson dans son Ile, ou Abrégé des aventures de Robinson, par Am- roise Rendu. Cp. Ullrich, H. Robinson und Robinsonaden. . . , S. 65.

Славейков е явно уловена от Руси Русев. Наистина — пише той — „Богоров и Славейков си приличат по своята експериментаторска склонност: и П. Р. Славейков като Богоров, макар и не толкова често като него, съчинява думи. . .“³³ Славейковите преводи са реално съобразени с постепенното формиране на литературния език, Богоров е горял от нетърпение да го сътвори отведнъж.

Що се отнася до избраната от Славейков преработка, тя свежда робинзоновската тема предимно към предметното: описанието на действията на героя на острова. Към това са добавени нравоведения. Може би Славейков е имал причини да издаде по-малка книжка, по-достъпна и по цена. За преводача Славейков трябва да се направи отделно изследване, в което анализът на „Робинзон“ да е съставна част. Тук ще добавим само, че езикът му, както навсякъде, е жив, сочен, а в използването на народна лексика и фразеология Славейков надминава мнозина свои събратя по превод. Неслучайно неговият „Робинзон“ е преиздаден през 1887 година.

Преводът на Йоаким Груев е толкова съкратен, че са останали сякаш само разширени заглавия на отделните глави. Езикът е доста тромав. Известен принос може да се открие навярно само в усилията да се намерят съответствия за различни реални.

Нешо Бончев, най-строгий критик на възрожденската ни преводна литература, е казала тежката си дума и за „Робинзоните“. Ето това често цитирано място: „Вгледайте се внимателно в това сляпо царство на нашата книжнина, гдето захващат почетно място и *Съкратени Робинзоне, и Прости Робинзоне, и Две приказки за славните жени, и Три приказки за децата, и Поучителни речи на старите философи, и Примери исторически, и Първи храни, и Христопити, и Изгубени Станки, и Невинно заклани мими, и Духовни зракове, и Християнски зеркала, и съчиненията на Фадея Булгарина. . . и нравствени повести и Душици, и безп्राветни Любовници* с гнусотните им цариградски, и *Азали, и* безчислено множество *драми и позорищни игри* — вгледайте се, повтарям, внимателно в това чернокожко гяволско хороигрище и кажете ми: с тия ли книжки се народ просветява?? . . .“³⁴

Ще приведа веднага и възраженията на С. С. Бобчев, който приема, че сред споменатите книги „ . . .наистина има такива, които заслужават названието „чернокожко гяволско хороигрище, както ги зове младият български книжовник г-н Бончев. Но ний не споделями — продължава Бобчев — неговата идея, че книги от рода на „Изгубена Станка“ и на „Робинсона“, са безполезни за *днешното ни читающе общество* (курсивът мой — Л. М.). Напротив даже ний можем да го уверим, че подобни книги, макар и да не са от препоръчаните от него класически творения из първа ръка писатели, принесли са и приносят полза и по-голяма, смеем да продължим, от неговите „Разбойници“ Шилера.“³⁵

Що се отнася до „Духовните зракове“, „Християнските зеркала“, „Цариградските любовници“, Бобчев е съгласен със строгия критик. Но бърза да го увери, „ . . .че, ако и редки, но имами ги вече няколко добре избрани и сполучено преведени или написани някои книжовни творения както по учебната, така и по занимателна и прочитна част“³⁶. Бобчев има предвид „Приключенията на Телемах“ от Фенелон, „Дон Кихот Ламаншки“ на Сервантес и „Животът на Франклина“ от Ф. Миние.

Ако наистина се вгледаме внимателно, ще видим, че гневът на Бончев е насочен срещу „съкратените и простите Робинзони“, а не срещу „Робинзон Крузо“ от Даниел Дефо. Бончев е възмутен, че на българина се дават съчинения на писатели, „ . . .които поради скудоумието си не могат нищо ново и здраво да кажат от себе си, а прогваиват и преживят чуждите идеи и тях наместо да проясняват, още повече затемняват“³⁷.

³³ Русев, Р. Езикът на Богоров според преценки на съвременници. — Български език, XI, кн. 1, 1961, с. 49.

³⁴ Бончев, Н. Класичните европейски писатели на българския език и ползата от изучаването на съчиненията им. — В: Н. Бончев. Съчинения. С., 1983, с. 118.

³⁵ Бобчев, С. Т. Нашата книжнина. — Читалище, г. IV, бр. 5, с. 156.

³⁶ Пак там, с. 158.

³⁷ Бончев, Н. Класичните европейски писатели. . . , с. 35.

Във филипката на Бончев това се отнася очевидно най-вече към преработките, каквито са и преведените на български „Робинзони“.

На Нешо Бончев, възпитаника на Московския университет, слушал лекциите на Степан Шевиръв, е било добре известно кой е Дефо и кой е Кампе. Знаел е, че на света гъмжи от какви ли не преработки на романа на английския писател. Като ги поставя редом с откъси из Доситей Обрадович и с книгите на Мари Лъопренс дьо Бомон, с „Първа храна за здравия човешки разум“ от Карл Траугот Тиме и „Християните“, Бончев роптае, че съотечествениците му продължават да четат овехтели, дошли от XVIII век просвещенчески книжки. Той настоява да започне превеждането на корпус световна класика. Убеден, че е възможно по такъв начин бързо да се преодолее продължително културно изоставане. Твърде е вероятно за рязкото отношение към преработките „Робинзони“ да е допринесла и категоричната оценка на такъв авторитет като немския историк на литературата Херман Хетнер. Неговите „Истории“ на немската, френската и английската литература, добре познати в руски превод на мнозина български възрожденци, са оказали несъмнено въздействие върху естетическите им позиции.

„От високата поезия на „Робинзон Крузо“ — пише Хетнер за преработката на Й. Х. Кампе — тук е останало наистина малко. Същото се отнася и за философската дълбочина на първообраза. Всичко е сведено до плоско морализаторство, натрапчива възхвала на механични умения и сръчности. Но робинзоновската тема не може да се изтръгне из корен и дори в този разводнен вид, тя запазва притегателната си сила.“³⁸

Възникналите спор между Бончев и Бобчев съвсем не е на лична основа, както смята Н. Аретов. Това е принципен и продължил дълго време спор, почиващ върху различна представа за хоризонта на очакване на българския читател. Бончев, който се е срастнал с друга читателска публика, възприема просвещенческата литература като овехтяла и тежее към романтизма. С. С. Бобчев, много по-реален, отрича религиозно-дидактичните книжки от рода на издаваните от Тадей Дивичиян, но е убеден, че неговите съотечественици все още четат с полза възпитателна просвещенческа проза.

Не можем да си представим литература, която да не е приобщила „Робинзон Крузо“ на Даниел Дефо. Още по-малко детска аудитория, която да не познава поне няколко негови адаптации. Българските преводачи от Възраждането са проявили предпочитание към преработката на Й. Х. Кампе. Като свои събратя педагози от други балкански страни Райно Попович се насочва към пълния текст на „Робинзон младши“. Той трябва да служи на учителите, които ще насаждат чрез книгата на немския писател добродетелите на възмогващата се буржоазия.

Преработката на „Робинзон младши“, предпочетена от Иван Богоров, говори за еволюция на литературните вкусове. Тъкмо този тип преработка има най-дълъг живот в българската преводна литература. Чудесна илюстрация за развитието на езика ни би била съпоставката на Богоровия превод с този на Стоян Дринов. От 1928 до 1947 година той е издаван пет пъти. И в прозата, и в стиховете Дринов е блестящ майстор, рядко надминаван и до днес. По Кампе е и преведеният от Стоян Попов от руски „Робинзон Крузо“, който също има пет издания. Съвръзаната с Дефо линия на П. Р. Славейков е продължена чрез преработките, преведени от Вела Каралийчева, Владимир Полянов, В. Саръиванов.

Към рецепцията на робинзоновската тема ще се връщаме навярно отново и отново — и по пътищата, водещи към формирането на литературна читателска публика, и при опитите за наблюдения върху създаването на многофункционален литературен език.

³⁸ Hettner, H. Literaturgeschichte des 18. Jahrhunderts. 2. Auflage. Braunschweig, 1865, Teil I, S. 36.